

દશરથ પરમારની વાર્તાઓ : વસ્તુ અને કલાપક્ષ

ઉત્તર ગુજરાતના વડનગર તાલુકાના પીંપલદર ગામે તા. ૧.૬.૧૯૬૭ના રોજ જન્મેલા આ સર્જક મુખ્યત્વે ‘પારખું’ અને ‘બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો’ વાર્તાસંગ્રહના સર્જક તરીકે ઓળખાય છે.

વાણિજ્ય વિદ્યાશાખા અને વિનયન વિદ્યાશાખામાં અનુસ્નાતક થયેલા દશરથ પરમાર એલ. આઈ. સી. ઓફ ઈન્ડિયા, વિસનગર શાખામાં પ્રોગ્રામર ગ્રેડર અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવે છે. એમણે બે વાર્તાસંગ્રહ થકી પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. વિવિધ સાહિત્યિક સામયિકોમાં એમની વાર્તાઓ પ્રગટ થતી રહે છે. પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘પારખું’ (૨૦૦૧) પ્રકાશિત થયો ત્યારે જ તેઓ વાર્તાકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યા હતા. મૂળે ગ્રામપ્રદેશમાંથી આવતા હોવાથી લેખક ત્યાંનું જનજીવન, એની રહેણીકરણી, બોલી, રિવાજો ઇત્યાદિથી ખૂબ સારી રીતે પરિચિત છે. ગામડું અને ગામડાનું વાતાવરણ એમની વાર્તાઓમાં નોખી રીતે ભાતે આવે છે. તેઓ દલિત વાર્તાકૃતિ રચે છે ત્યારે પૂરી પ્રતિબદ્ધતા જાળવે છે. દલિત અને લલિત બંને પ્રકારની વાર્તાઓમાં તેઓ કાઠું કાઢી શક્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓના સંપાદનમાં એમની વાર્તાઓ સ્થાન પામી છે. જેમકે ગીધાનુભૂતિ, રમત, પાટ, અંધારું અને જાકારો અનુક્રમે ‘પ્રતિનિધિ દલિતવાર્તા’, ગ્રામચેતનાની નવલિકાઓ, ૧૯૯૮ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, ગુજરાતી નવલિકાચયન : ૧૯૯૯ અને ગુજરાતી નવલિકાચયન : ૨૦૦૦માં સ્થાન પામી છે. એમની વાર્તાઓ અવારનવાર પુરસ્કૃત થઈ છે જેમ કે ‘પારખું’ વાર્તાસંગ્રહને કલાગુર્જરી સંસ્થા મુંબઈનું વર્ષ ૨૦૦૧નું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. આ ઉપરાંત ત્રીજું ઘર, સાંધણી, પારખું, જાત, વિચ્છેદ, ભેટો, જીવતર, ના, નહીં તોડવા દઉં!, થળી

બહાર પગ તેમજ લઘુકથા ‘ઓછપ’ને વિવિધ સંસ્થાઓનાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે. ‘બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો’ વાર્તાસંગ્રહ પણ વિવિધ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ દ્વારા પોંખાયો છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આ સર્જકના બે વાર્તાસંગ્રહો ‘પારખું’ અને ‘બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો’માંની દલિત વાર્તાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને અભ્યાસ કર્યો છે. આ ઉપરાંત સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આ સર્જકની વાર્તાઓને અહીં અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કરી છે.

‘પારખું’ (૨૦૦૧) વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૨૧ વાર્તાઓ સંગ્રહિત થયેલી છે.^{૮૩} એમાં દલિત વાર્તાઓની સંખ્યા નહિવત્ છે. જે છે એમાં પણ દલિત પરિવેશનું નિરૂપણ છે પરંતુ તે કૃતિને સંપૂર્ણપણે દલિત વાર્તા કહી શકાય તેમ નથી. અહીં ૨૧ વાર્તાઓમાંથી જે દલિત વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન વ્યક્ત થયું છે એને ધ્યાનમાં રાખીને આ વાર્તાઓની અભ્યાસલક્ષી ચર્ચા કરી છે.

‘પારખું’ વાર્તાસંગ્રહની શરૂઆતમાં જોવા મળતી રમત, ચૂવા, પાટ જેવી વાર્તાઓમાં પાત્રો ક્યાંક દલિત હોવાનો માત્ર આડકતરો ઉલ્લેખ છે. દા.ત. તમે કાંય કરો તો તમાનં રા’માપીરના હમ સં ! (રમત, પૃ.૧૮), સંવાદોમાંથી પ્રગટ થતી ઓળખ દા.ત. ઓવઅ, ભૈશાબ ! ગરોડાના સીયાનં વળી એય શીખવ્યાનું વોય? (પાટ, પૃ.૫૭) વગેરે જેવા દલિત અધ્યાસો પ્રાપ્ત થાય પણ તેથી આ વાર્તાઓને દલિત વાર્તા કહી શકાય નહીં, એ નોંધવું રહ્યું. અહીં માત્ર એ લલિત વાર્તાના ભાગરૂપે જ આવે છે. એમાં ક્યાંય દલિત સંવેદન જોવા મળતું નથી. આ વાર્તાઓ કળાકીય ધોરણે પાર ઉતરે તેવી છે પણ દલિત વિચારધારા સાથે નિસબત ધરાવતી નથી. એમાં પ્રગટેલું સંવેદન માત્ર દલિત કરતાં સમસ્ત જનજાતિને સ્પર્શે

૮૩. પરમાર દશરથ, પારખું, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, ૧૧૦/૧૧૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કેશવબાગ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨, કુવાચ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧

એ પ્રકારનું છે. આ સંગ્રહમાં ‘ચૂવા’ વાર્તામાં દલિતોના પ્રતિનિધિ સમા ઉગરા ડોસાના દારિદ્ર્યને વર્ણવી લેખકે એની પીડા રજૂ કરી છે પણ એ પીડા દૂર કરવામાં પોતાનો પુત્ર જેને ભણાવી-ગણાવી શહેરમાં મોકલ્યો એ નિષ્ફળ જાય છે. આ વાર્તા પણ દલિત વિચારધારા સાથે બહુ નિસબત ધરાવતી નથી. એમાંથી પ્રાપ્ત થતા અધ્યાસો અને વ્યક્ત થતું સંવેદન વ્યક્તિમાત્રને સ્પર્શ કરે એ પ્રકારનાં છે.

આ વાર્તાસંગ્રહની ૧૧મી વાર્તા ‘ગીધાનુભૂતિ’ છે જેમાં દલિત પરિવેશ નિરૂપાયો છે. આ વાર્તા ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓમાં ટેકનિકની દૃષ્ટિએ નોખી તરી આવે છે. વાર્તામાં ઘટના ઓછી ને પ્રતીક દ્વારા સંવેદનને વધુ ઘેરું બનાવ્યું છે. એમાં આધુનિક વલણ પણ જોવા મળે છે.

આખી વાર્તા જુદાં જુદાં દૃશ્યોમાં સ્વગતોક્તિરૂપે આકાર પામે છે. વાર્તાના આરંભે જ વેદનાની વાત છે. ગીધ દ્વારા વેદનાની અનુભૂતિ થાય છે. વાર્તાનાયક ‘હું’ પોતે ગીધથી ત્રસ્ત થઈને ચીસાચીસ કરી મૂકે છે પણ ગીધ પર એની કોઈ અસર થતી નથી. એ સતત નાયકની આંખ ખોતરે છે. નાયકને થાય છે કે ગીધ પોતાની આખીય આંખોને ખોતરી ખાશે ને ત્યાં ખાડો પડી જશે. એનાથી દર્દ સહન થતું નથી. એ બધાને બૂમો પાડી પાડીને કહે છે કે આ ગીધ મને એકલાને નહીં પણ તમને બધાને ફોલી ખાશે. આજે મારો વારો તો કાલે તમારા બધાનો. ગીધ એને દુશ્મન ભાસે છે.

નાયકના શબ્દો જાણે કોરાકટ છે. ફરીથી ગીધ દ્વારા અપાતા ત્રાસનું વર્ણન જુગુપ્સા ઉપજાવે એ રીતે આલેખાયું છે. ગીધ પોતાની પાછળ લોહીના ટીપા ચાટતું આવી રહ્યું છે ને નાયક ફરીથી મુઠ્ઠીઓ વાળીને વાસ તરફ દોટ મૂકે છે.

બધા નાયકને ગીધને મારી નાખવાનું કહે છે પણ ઘરમાં બેઠા બેઠા ઘરની બારીઓમાંથી. અહીં શબ્દો પણ એ રીતે પ્રયોજાયા છે કે શબ્દો દ્વારા લોકોની સ્થિતિ પામી શકાય છે. એક પ્રકારની બીક, લાચારી જોવા મળે છે.

નાયક હજુ ગીધની પાંખો કાપવાનું વિચારે એ પહેલા ગીધ એની લગોલગ આવી બેસે છે. નાયક દોડતો રહે છે. સામે દેખાય છે મંદિર. નાયકની આસપાસ કાગડાઓ ટોળે વળ્યા છે એ બધાની નજર પણ એની આંખ પર જ છે. એમાંથી બચવા નાયક મંદિરમાં જવા પ્રયત્ન કરે છે. મંદિરમાં ગયા પછી બધું ઠીક થઈ જશે એમ વિચારે છે પણ એવી આશા ઠગારી નીવડે છે. મંદિરમાં એકસામટાં ગીધોનો પ્રવેશ ઉપરાંત વર્ણનો ને હાવભાવ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે આ ગીધો એ માત્ર ગીધો નથી. એથી કશુંક વધુ છે. કમે કમે વાર્તામાં ગીધોની વાત એની ક્રિયાઓ વિસ્તરે છે. એ વધુ સ્પષ્ટ થતા કૃતક પણ લાગે છે. દા.ત. ‘હાળો! આપણા મંદિરમાં પેઠો? મારો.....નાગો કરીને મારો, કાપી નાખો, જીવતો ને જીવતો સળગાવી દો.....ફરીથી આ બાજુ પગ જ ન મેલી શકે!’ (પૃ.૧૦૪)

અહીં ગીધ સવર્ણ લોકોનું પ્રતીક બની રહે છે. અહીંથી વાર્તાક્ષણ મોળી પડે છે. ગીધનું પ્રતીક આયાસપૂર્વક ગોઠવાયેલું લાગે છે. દા.ત. બધાંએ ભેગાં મળીને લાતો મારીને પગથિયાં પરથી મને ગબડાવી મેલ્યો. (પૃ.૧૦૫)

વાર્તાના આગળના ફકરામાં ગીધની વધુ એક ક્રિયા દર્શાવીને કટાક્ષ કર્યો છે. દા.ત.બધાંય ગીધ દરવાજામાં પાંખો સૂકવતાં ભળાયાં. હમણાં જ નાહી ધોઈને આવ્યાં હોય તેમ બધાંય તૈયાર થયેલાં લાગતાં હતાં ને કપાળમાં ચાંલ્યા.....(પૃ.૧૦૫)

ગીધથી બચવા નાયક વાસ તરફ જવાને બદલે નગરની વાટ પકડે છે. અહીં સ્પષ્ટપણે ભેદાભેદની વાત કરાય છે. સતત દોડ્યા પછી નગરકિલ્લો દેખાય છે. ત્યાં પણ તરત પ્રવેશ મળતો નથી. અહીં પણ ગીધ પાછળ જ છે. એ દરવાજા પર બેઠેલા માણસને કંઈ પૂછે છે ને થોડીવારમાં દરવાન પણ ગીધ બનીને પાછળ પડે છે. બીજા દરવાજેથી પોતે લપાતો છૂપાતો અંદર પહોંચે છે ત્યાં પણ જાકારો મળે છે. ચાની લારી પર જતાં ત્યાંથી માણસ દંડો ઉગામી પાછળ પડે છે. નાયક અહીં

પણ ગીધને પોતાની પાછળ પડતા જુએ છે. એનો પીછો છોડાવી ટૂંટિયું વાળી ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં ત્રણ ગીધ અને જુદી જુદી દિશાઓમાંથી ટોળાં ઉમટી પડે છે. નાયક બધાનો પ્રતિકાર કરે છે. બધાને ખતમ કરે છે ને વિચારે છે હવે કોઈ હેરાન નહીં કરે. રસ્તામાં સાધુ મળે છે. એમની સાથે વાત થાય છે. સાધુને પોતાનું સંકટ કહે છે ને ભવિષ્યમાં આવું સંકટ ન આવે એનો ઉપાય બતાવવાનું કહે છે પણ સાધુ વાતવાતમાં નાયકની જાતિ પૂછે છે. નાયક પોતે હિંદુ હોવાનું કહે છે. એનાથી સાધુને સંતોષ નથી થતો ને સત્યાનાશ જશે તારું એવો શાપ આપે છે.

સાધુના ગયા પછી એ જ દિશાએથી એક ગીધનું ટોળું ફરીથી આવ્યું અને નાયક ફરી દોડે છે. સામે પોલીસ ઊભો છે. એ પણ ટોળા સાથે મળી જાય છે. એનાથી બચવા નાયક છટકે છે, દોડે છે ને આગળ કોક બૂમ મારીને બોલાવે છે. નાયક વળીને જુએ છે તો અદબ વાળીને ઊભેલા, સૌમ્ય-લાલચોળ ચહેરો, કપાળ ઝગારા મારે ને ચશ્મા પાછળ આંખોમાં કોઈ જુદા જ પ્રકારનું તેજ ધરાવતી વ્યક્તિ નાયકને પૂછે છે કે કેમ દોડે છે ભાઈ ? શું થયું છે ? (પૃ.૧૧૦) ત્યારે નાયક માત્ર આંગળી ચીંધે છે. આવનાર વ્યક્તિ ગીધોથી બચવા માટે ધર્મપરિવર્તન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે પણ પોતાનાથી આવો દ્રોહ ન થઈ શકે એમ વિચારી બમણા વેગે પોતે દોડે છે ને ચારેતરફ દેખાય છે માત્ર ગીધો જ ગીધો.

નાયક ફરી ગામ તરફ પ્રયાણ કરે છે એને થાય છે ગામમાં તો હવે ગીધ નહીં જ હોય પોતે ખાત્મો બોલાવી દીધો છે પણ ઘરે જઈ ઉંઘે છે ત્યાં ફરીથી આંખમાં કશુંક ખટકી રહ્યું છે અને વાર્તાના આરંભે જે સ્થિતિ હતી એ જ સ્થિતિ સર્જાય છે. પાછું ગઈકાલવાળું ગીધ નાયકની છાતી પર ચડીને આંખો ખોતરી રહ્યું છે. ગીધની વિવિધ ક્રિયાઓ દ્વારા શોષણની પરાકાષ્ઠા વ્યક્ત થઈ છે.

વાર્તાનો અંત ધારદાર છે. વ્યક્તિની આ સ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડ્યો નથી એ દર્શાવવા લેખકે ગીધનું પ્રતીક પ્રયોજ્યું છે. વાર્તામાં બોલીપ્રયોગ નથી. પ્રથમ પુરુષ

હું નું કથનકેન્દ્ર અહીં ઠીક ઠીક કામિયાબ નીવડે છે. વાર્તામાં આવતી આડવાતો અને સાંકેતિક વાક્યપ્રયોગો કથાવસ્તુને વિસ્તારે છે. ક્યાંક ઘટના પ્રસ્તારી પણ લાગે છે. ઘટના હાથમાં આવે ને સરી જાય એ પ્રકારની છે. અહીં સુરેશ જોશીના વાર્તાવિશ્વમાં પ્રવેશ કર્યાનું વાચકને ચોક્કસ લાગે. સર્જકની અન્ય વાર્તાઓથી નોખો ચીલો ચાતરતી આ કૃતિમાં શોષણ, અસ્પૃશ્યતાનું નિરૂપણ, વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો ભેદભાવ, એની ચેષ્ટાઓ, એનો વિસ્તાર ઇત્યાદિ ગીધના પ્રતીક દ્વારા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન ચોક્કસ પ્રશંસનીય છે.

દલિતોની સમસ્યાને પ્રતીકરૂપે નિરૂપીને એ દ્વારા વ્યક્ત થતો જાતિભેદ, એની ભાષા, વાર્તાનો પરિવેશ, અભિવ્યક્તિ અને આ પ્રકારની પ્રયુક્તિ ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ ‘ગીધાનુભૂતિ’ વિશિષ્ટ વાર્તા બની રહે છે. પરંપરાથી ઉફરા જવું આ સર્જકની વિશેષતા છે. એક નવતર પ્રકારના પ્રયોગ લેખે પણ આ વાર્તાની નોંધ લેવી જોઈએ. સામાજિક વિષમતાને ગીધના પ્રતીકરૂપે દર્શાવીને દશરથ પરમારે ગુજરાતી દલિત વાર્તાક્ષેત્રે વાર્તારીતિની દૃષ્ટિએ નૂતન પ્રયોગનાં મંડાણ કર્યાં છે એ નોંધવું રહ્યું. ‘ગીધાનુભૂતિ’ વાર્તાનો Vulture Roosting નામે અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયો છે. (પૃ.૬) આ ઉપરાંત આ વાર્તા ‘પ્રતિનિધિ દલિત વાર્તા’ સંચયમાં પણ સ્થાન પામી છે. (પૃ.૬)

‘સાંધણી’માં પણ જાતિવાદને લીધે ભોગવવી પડતી વિપદા અને એના આટાપાટાનું ચિત્રણ સુચારુ છે. ‘સાંધણી’માં દલિત પરિવેશના સંકેતો મળે છે એમ સ્પષ્ટપણે ન કહી શકાય પણ કબીર સાહેબના ભજનની વાત (પૃ.૧૬૪), અત્યારે તો આ વાણિયા-બામણોનું જોતા નથી.(પૃ.૧૭૦) જેવું વાક્ય, જે માણસ મોટા લોક ભેળો ભળવા ખાતર થઈને પોતાની મૂળ જાત સંતાડે (પૃ.૧૭૨) વાક્યમાં આવતી જાતિની વાત, એની અટક ‘પટેલ’ ખરીને એટલે પેલી પટલાણી ભોળવાઈ ગઈ હશે. (પૃ.૧૭૨) ઇત્યાદિ વાક્યરચનાઓમાં જાતિવિષયક સંવાદો છે પણ તેથી

તે દલિત કૃતિ હોવાનું કહી શકાય નહીં. વાર્તાનો અંત જોતા પણ એમાં નારીવાદની સ્પષ્ટ છબી ઝિલાઈ છે. જાતિવાદની વાત, સ્ત્રીનાં મન:સંચલનો વાર્તામાં ઝિલાયાં છે. વાર્તાકૃતિ તરીકે એ કાબિલેદાદ છે. દલિત સંવેદન એમાં સ્પષ્ટપણે આકાર પામ્યું નથી પરંતુ વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ ‘સાંધણી’ ઉત્તમ કૃતિ છે.

‘પારખું’ દશરથ પરમારનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. એમાં ‘દલિત’ વાર્તાઓ કરતાં મોટાભાગની દલિત વાર્તાઓ છે એ નોંધવું રહ્યું. પ્રથમ સંગ્રહ ‘પારખું’ પ્રસિદ્ધ થાય એ પૂર્વે જ એમની વાર્તાઓ પોંખાતી રહી છે. દેવહુમા જેવા ઓછા જાણીતા વિવેચક ‘પારખું’ વાર્તાસંગ્રહને પ્રમાણતા નોંધે છે કે, ‘ગુજરાતી વાર્તાક્ષેત્રે જે કેટલીક સશક્ત કલમોએ ઊંચું અને ઉમદા ગજુ કાઢ્યું છે તેમાં દશરથ પરમારે અચાનક જ પોતાની સક્ષમતા પુરવાર કરી છે. જાણીતા વિવેચક ભરત મહેતાએ પારખું વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં માનવમનની અટપટી લીલાઓ દેખાણી છે તો કેટલીક વાર્તાઓ આધુનિકોત્તર વાર્તાવલણો દર્શાવતી લાગી છે. એમને ઉત્કટપણે લેખકની ભાષાપ્રયોજનની સૂઝ સ્પર્શી ગઈ છે.’^{૮૪}

દશરથ પરમાર પાસેથી બીજો વાર્તાસંગ્રહ ‘બે ઈમેઈલ અને સરગવો’ શીર્ષકથી પ્રાપ્ત થાય છે.^{૮૫} આ સંગ્રહ વર્ષ ૨૦૧૩માં પ્રકાશિત થાય છે. બંને સંગ્રહ વચ્ચેનો અંતરાલ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે દીર્ઘસમય પછી બીજો સંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંગ્રહમાં અદલિત વાર્તાઓ વધુ છે.

બીજા વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૨૧ વાર્તાઓ સમાવિષ્ટ કરાઈ છે. સંગ્રહની અનપેક્ષિત, ચિલોત્રાની જેમ, કાયાન્તરણ, શિકાર, ફરક તો પડે છે, છેહ, અસ્વીકાર જેવી દલિત વાર્તાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને એના વસ્તુ-વિષયની ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ અહીં રાખ્યો છે.

૮૪. દલિતચેતના, તંત્રી : મનોજ પરમાર, વર્ષ ૫, અંક ૪, સળંગ અંક ૫૨, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૧, પૃ.૨.

૮૫. પરમાર દશરથ, બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો, ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૩.

આ સંગ્રહની ‘અનપેક્ષિત’ વાર્તા દલિત કૃતિ છે. એ સીધેસીધો દલિત સંદર્ભ લઈને આવે છે. લેખક હવે ગ્રામીણ જીવનની સમસ્યા તરફથી શહેરીજીવન અને એના આટાપાટાને નિરૂપે છે. શિક્ષણ લીધા પછી પણ અસ્પૃશ્યતા બાબતે વ્યક્તિની માનસિકતા કેવી છે એ અહીં નવેસરથી વિચારવા પ્રેરે છે.

‘અનપેક્ષિત’ વાર્તાના આરંભે ઓફિસમાં થતી ચહલપહલનું વર્ણન છે. ઓફિસના સાહેબનો સત્તાવહી અવાજ અને કામ કરવાની રીતથી સ્ટાફ જાણે ઊભાપગે રહે છે. ઓફિસના સાહેબ બધાની સાથે એ કોઈ પણ જાતિનો કર્મચારી હોય- સત્તાની રૂએ કડકાઈથી વર્તન કરે છે. વાર્તાના આરંભે સુરેશને પરમાર સાહેબ વિશે પૂછપરછ કરીને ખબર પડે છે. ઓફિસના પટાવાળાને પણ ખબર છે કે સાહેબને સહેજેય નારાજ કરવાનું પાલવે તેમ નથી. સી.આર., પ્રમોશન બધું સાહેબની સહીથી જ આગળ વધે એની આ પટાવાળાને પણ ખબર છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં સાહેબ પરમારભાઈ વિશે સુરેશ પટેલને પૂછે છે. પરમારનું મોડા પડવું અને મોડા આવ્યા પછી સાહેબ બોલાવે છે એવા વાક્યે પરમારનું આવી બનશે ! એવા સંવાદમાં સાહેબનું કડક વલણ જોઈ શકાય છે. સાહેબ પરમારને ખબર પડે છે. ઓફિસમાં કોઈ આવ્યું હોય ત્યારે પણ વાંક કર્મચારીનો હોય કે ન હોય સાહેબ ઉધડો લઈ લે છે. કદાચ આ જ કારણે નવા આવનાર આ સાહેબ કોણ છે ને ક્યાંથી આવે છે એની તપાસ આદરાય છે. બધા સાહેબની ગુજરાતી અટક પરથી એની જાત વિશે અટકળો કરે છે. નામ પરથી જાણવા પ્રયત્ન કરે છે પણ એ ઓળખાય છે પી.જી.ગુજરાતીથી એટલે ત્યાં પણ જાતિઓળખ શક્ય બનતી નથી. નામ વિશે જાતજાતના અનુમાન પછી એમના ગામ વિશે તપાસ શરૂ થાય છે. ભાષા પરથી પણ એમનો પ્રદેશ કયો છે એની ખબર ન પડી તો એમની વાત કરવાની લઢણ પરથી એ ક્યાંના હશે એવું અનુમાન કરાય છે પરંતુ આ બધાં અનુમાનોની પડછે એક જ પ્રશ્ન ડોકાયા કરે છે જાતિનો. એ પોતે અહીં આવ્યા ત્યારથી હાઈવે પરના

ગેસ્ટ હાઉસમાં રહે છે એટલે એરિયા પરથી પણ ખ્યાલ નથી આવતો કે એ કયા સમાજના છે.

સાહેબની જાતિની ઓળખ બધા કર્મચારીઓ માટે જાણે રહસ્યમય કોયડો બની ગઈ છે. જાતિની ઓળખ જ એકમાત્ર નબળી રંગ હોય એમ બધા રાહ જોઈને બેઠા છે. સાહેબ અગાઉ જ્યાં નોકરી કરતા હતા ત્યાં પણ ખાનગી રાહે તપાસ કરવામાં આવે છે પરંતુ જાતિની ભાળ મળતી નથી. બધાં અંદરોઅંદર મજાક-મશ્કરીમાં જાતજાતનાં અનુમાનો લગાવે છે. આ બધા કર્મચારીઓને સાહેબનો સત્તાવાહી રૂઆબ માફક આવતો નથી. સાહેબની કામ લેવાની રીત કાબિલેદાદ છે પણ કર્મચારીઓ માટે એ માથાના દુખાવા સમાન બની રહે છે.

એવામાં બે માણસો ગામડેગામથી ઓફિસમાં આવી પહોંચે છે સાહેબને મળવા. સુરેશને સાહેબનું નામ લઈને પશાભૈ સાયેબ ચ્યાં બેહં સં? એમ પ્રશ્ન પૂછે છે. વાતવાતમાં ખબર પડે છે કે આવનાર બંને વ્યક્તિ સાહેબના સગાસંબંધી છે. અને એ તુરી છે ત્યારે અંદરોઅંદર કશુંક પામી લીધાના સંતોષ સાથે તાળીઓ અપાય છે. બંને માણસો કેબીનની અંદર જતા સાહેબ બેલ મારે છે. પણ સુરેશ પાણી આપવાને બદલે ટોયલેટમાં જતો રહે છે. જે સુરેશ બેલ સાંભળીને ખડેપગે હાજર થતો હતો એ સાહેબની જાતિ જાણ્યા પછી બીજી જ સેકન્ડે પોતે પટાવાળો હોવા છતાં મનમાની કરે છે. સાહેબની થતી આવી અવગણના માત્ર જાતિની ઓળખ થયા પછીની છે એ નોંધવું રહ્યું.

અહીં બધાં જ પાત્રો શિક્ષિત છે. શિક્ષિતોમાં પણ જાતિભેદ કેટલી હદે પ્રવર્તે છે એ બહુ સાહજિક રીતે નિરૂપાયું છે. સાહેબ માત્ર દલિત હોવાની જાણ થતા સામાન્ય વ્યક્તિ પણ પોતાની ફરજનું ભાન ભૂલીને પણ અનપેક્ષિત વર્તણૂક કરવાનું શરૂ કરી દે છે. આ સંદર્ભે વિનોદ ગાંધી કહે છે કે, “આજેય દલિત ઓફિસરના હાથ નીચેનો કર્મચારી દલિત ઓફિસરની કેવી અવમાનના કરે છે એનું દૃષ્ટાંત આ

વાર્તા છે.’’^{૮૬} દલિત સંવેદનની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ સાધવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. વાર્તાનો અંત અસરકારક અને દરેકની આંખ ઉઘાડનારો છે. વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા ટૂંકા ટૂંકા વાક્યપ્રયોગો દા.ત. શું થયું પરમાર ભૈ? (પૃ.૨૧), પરમાર ભૈ! સાહેબ બોલાવતા’તા, તમને, અરજન્ટ કહ્યું છે...! (પૃ.૨૧), એ સુરિયા.....! પાણી લાવને (પૃ.૨૧) વગેરે બોલચાલની ભાષામાં પ્રયોજાયા છે. અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ પાત્રોનાં વર્તનને વ્યક્ત કરવામાં વધુ ચોટદાર બની રહે છે. દા.ત. ઓ કે.....ઓ. કે. રિલેક્સ, પટેલ! (પૃ.૨૩), આઈ વિલ રિપોર્ટ ટુ ડિવિઝનલ મેનેજર યુ અન્ડરસ્ટેન્ડ? (પૃ.૨૩) વગેરે. ડોરબેલમાં બુલબુલના અવાજનો યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગ પણ વક્તાને વધુ ધારદાર રીતે વ્યક્ત કરે છે.

આ સંદર્ભે પ્રા. હર્ષદ સોલંકી યોગ્ય જ કહે છે કે, “વાર્તાની શરૂઆતમાં જે સુરેશ બુલબુલનો અવાજ સાંભળીને જ હાંફળો ફાંફળો બની જતો એ જ પટાવાળો વાર્તાતે બુલબુલના અવાજને જાણી જોઈને અવગણે છે. આમ બુલબુલના સ્વરથી આરંભાયેલી વાર્તા બુલબુલના ટહુકામાં જ અંત પાસે છે પણ આરંભે એ સ્વરને અનુસરવા કોઈ ખડે પગે તૈયાર હોય છે ત્યારે અંતે એ જ વ્યક્તિ દ્વારા એ સ્વરનો, સ્વરમાં રહેલા આદેશનો અને એ આદેશ આપનાર વ્યક્તિની ધોર અવગણના છે.’’^{૮૭}

‘ચિલોત્રાની જેમ’ વાર્તાનું કથાનક દલિતો માટે ભવાઈનો વેશ રમતા તૂરી લોકોના વ્યવસાય અને પરિસ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખીને ગૂંથ્યું છે. વાર્તાનાયક કેદાર એક જમાનામાં ભવાઈના ખેલ કરીને ઘરનું ગુજરાન ચલાવતો. આજે પરિસ્થિતિ જુદી છે. પોતે જેમ તેમ કરી કુટુંબનું ભરણપોષણ કરે છે. પોતે નળિયાવાળા ઘરસંચાર રચવાનું કામ કરી જોયું, છત્રીઓ સાંધી પણ ક્યાંય સફળતા મળતી નથી.

૮૬. શબ્દસૃષ્ટિ, તંત્રી : હર્ષદ ત્રિવેદી, માર્ચ ૨૦૧૪, પૃ.૭૮

૮૭. દલિતચેતના, તંત્રી : મનોજ પરમાર, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૦, પૃ.૩૬

ગરીબી કોઠે પડી છે. પોતે ભવાઈને યાદ કરે છે, એ સમયને યાદ કરે છે. આ આખી વાતને લેખકે ‘ચિલોત્રા’ પક્ષીની ક્રિયાઓ સાથે સાંકળીને ખૂબ અસરકારક વાર્તાકૃતિ નિપજાવી છે પરંતુ અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે માત્ર પાત્રો કે વ્યવસાય પરથી એ દલિત હોવાનું જણાય પરંતુ એટલાથી વાર્તા દલિત કહી શકાય નહીં. વાર્તાકળાની દૃષ્ટિએ ‘ચિલોત્રાની જેમ’ વાર્તા સક્ષમ કૃતિ છે. ચિલોત્રા પક્ષીની ખાસિયતો અને એનો રૂપકાત્મક પ્રયોગ નવો છે. તેમ છતાં નોંધવું રહ્યું કે ‘ચિલોત્રાની જેમ’ વાર્તા દલિત વિચારધારા સાથે બહુ નિસબત ધરાવતી નથી. પાત્રની દારુણ સ્થિતિ, એનાં મનઃસંચલનો, ચિલોત્રાનું રૂપક ઇત્યાદિ એને લલિત વાર્તાકૃતિ તરીકે વધુ દૃઢ બનાવે છે.

‘કાયાન્તરણ’ વાર્તા ગુજરાતી દલિત વાર્તા તેમજ સમગ્ર ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓમાં નોખું વિષયવસ્તુ ધરાવે છે. વાર્તાનાયક ડૉ. સેમ પટેલ ગુજરાતી યુવક છે. અમેરિકામાં વસે છે. પોતે લેબોરેટરીમાં નવી શોધ કરે છે. નવી શોધથી પોતે ખૂબ ખુશ છે. વાર્તાના શરૂઆતના ફકરામાં લેખક એ શોધનું વાચકને કૂતુહલ થાય એ પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

બીજી જ પાને નાયકને પોતાનું ગામ યાદ આવે છે. નાનપણમાં તેઓ નિશાબેથી આવતા-જતા પતંગિયાની પાછળ કેવા પડતા એનું વર્ણન કર્યું છે. આટલી ભૂમિકા પછી પોતે કુદરતને પડકારતા હોય તેમ કેમિકલમાંથી પતંગિયા બનાવવાના પ્રયોગો કરે છે. એમાં એ સફળ પણ થાય છે. એનાથી મળેલી પ્રસિદ્ધિ ને ભૂતકાળનું સ્મરણ, એમાં વ્યક્ત થતો પોતાના બાપુજીનો કડપ આ બધું નાનકડી ઘટના દ્વારા વર્ણવાયું છે. પોતે આખી ઘટનાનો ઘરે આવીને જશન મનાવે છે ત્યાં ફરી બાપુજી સ્મરણો ચડે છે. બાપુજીનું વર્તન, શોષણ, અત્યાચારની પરાકાષ્ઠા, આભડછેટ-ભેદભાવ નાયકના વિચારો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. પોતાને બાપુજી સંકુચિત મનના લાગે છે. નાયક પોતે બહારનું વાતાવરણ જુએ છે એટલે એને

ખ્યાલ આવે છે કે વિદેશમાં લોકો ઇન્ડિયનો પ્રત્યે કેવું વર્તન કરે છે ત્યાં અનટચેબિલિટીનો ભેદ સમજાઈ જાય. નાયક પોતે પોતાના આસિસ્ટન્ટને બધી વાતે સ્વતંત્રતા આપે છે. વળી નાયકના મુખે ગામડાની ને ભેદભાવની વાત પ્રસંગરૂપે મૂકીને બાપુજીના તુમાખી સ્વભાવનો લેખકે લાક્ષણિક પરિચય કરાવ્યો છે. એક સમયે પોતાનું ધાર્યું ન થાય ત્યાં હરિજનોને ગામબહાર કાઢવા સુધીનો હુકમ કરતા બાપુજી વટ પર આવી જાય છે. પોતે ધાર્યું હતું કે હરિજનો માફી માગવા આવશે ને ફરીથી બધું થાળે પડી જશે પરંતુ એક સાથે આખો હરિજનવાસ અન્ય જગ્યાએ હિજરત કરી જતો રહે છે. બાપુજીથી આ સહન થતું નથી ને પોતે અત્યંત વ્યગ્ર સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે. એકલા પડ્યા પછી પણ હાથમાંથી ધોકો લઈને હવામાં વીંછે છે. એક પ્રકારની ભ્રાંતિમાં સરી પડે છે. એવી ભ્રાંતિ કે પોતાની અવસ્થાનું ભાન ન રહે ને સામે કોઈ ન ઊભું હોય છતાં ગરદન પકડવા માંગતા હોય, બેય હાથ હવામાં ફેલાવી આમતેમ દોડતા પોતે હવાતિયા મારતા હોય એવી સ્થિતિ આવી જાય છે.

નાયક સ્મરણોની વણઝારમાંથી ફરી વર્તમાનમાં આવે છે. સ્મિથનો ફોન આવે છે. કંઈક એવી ઘટના બને છે કે એનો ચહેરો લેવાઈ જાય છે. લેબોરેટરીમાં જઈને જુવે છે તો અનબ્રેકેબલ કેબિનમાં રાખેલાં નાનાં-નાનાં, રાતાં-પીળાં પતંગિયાં મોટાં થઈને દીવાલોની બહાર નીકળવા મથામણ કરતાં હતાં. નાયકથી એ સહન થતું નથી. થોડીવારમાં કાચની દીવાલની બહાર પતંગિયા આડેધડ ઊડવા લાગ્યાં. સ્ટાફના લોકો એમને પકડવા કૂદકા મારવા લાગ્યા પણ બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ નીવડે છે.

નાયકની આઠ વર્ષની મહેનત પાણીમાં જાય છે. એ માત્ર કાળિયા સ્મિથની ભૂલના કારણે. એણે પતંગિયાઓને ભૂલથી ખોરાક વધુ આપી દીધો હતો. પરિણામે પતંગિયા ઝડપી વિકાસ પામ્યા ને ઊડી ગયા. પતંગિયા ઊડી જવાને કારણે પોતે

પોતાના બાપુજીની જે સ્થિતિ થઈ હતી એવી જ અવસ્થામાં પોતે આવી જાય છે ને વ્યથિત થાય છે.

જેમ પોતાના પિતા દલિતોની વાતને, વિકાસને, જાગૃતિને સહન કરી શકતા નથી તેમ નાયક પણ પોતે જ બનાવેલાં પતંગિયાં જાતે ઊડે તે સહન કરી શકતો નથી. અહીં જેવી ઘટના પિતાના જીવનમાં બને છે એવી જ ઘટના નાયકના જીવનમાં બને છે. પિતાજી હરિજનો પ્રત્યે અન્યાય કરે એ પોતે નહોતો ઇચ્છતો પરંતુ પોતે પિતાજીનો જ જાણે પડછાયો બની પતંગિયાં ઊડી જાય છે એ સહન કરી શકતો નથી.

પતંગિયાની ઘટના પ્રતીકરૂપે લઈને લેખકે વાર્તાક્ષણને સૂચક રીતે વ્યક્ત કરી છે. વાર્તાને અંતે નાયકનું થયેલ કાયાન્તરણ વાચકને આશ્ચર્યજનક લાગે છે. ખરેખર તો તે નાયકની અંદર પડેલ નબળી કડીને અભિવ્યક્ત કરે છે. પતંગિયાની ઘટના દ્વારા નાયકની ભીતર દબાયેલી વૃત્તિને પ્રગટ કરી લેખક ચોટદાર અંત રચી આપે છે. જેમ બાપુજી હરિજનો ગામ બહાર ન જાય એવો ભ્રામક આત્મવિશ્વાસ ધરાવે છે એવો જ આત્મવિશ્વાસ નાયક ધરાવે છે પરંતુ પરિણામો ઉલટાં આવે છે જે વાર્તાની મહત્વની કડી સાબિત થાય છે.

સાયન્સનો આધાર લઈને, પાત્ર, પરિવેશ પણ જુદાં બતાવીને લેખકે દલિતોની સમસ્યાને, એના શોષણને અલગ રીતે રજૂ કર્યાં છે જે દલિત વાર્તાનો નૂતન પ્રયોગ બની રહે છે. પતંગિયાના રૂપક દ્વારા પિતા-પુત્રની વૃત્તિઓને ખુલ્લી પાડીને લેખકે કલાત્મક કૃતિનાં મંડાણ કર્યાં છે.

‘શિકાર’ વાર્તા આ જ સંગ્રહની વધુ એક અલગ વિષયવસ્તુ ધરાવતી દલિત વાર્તા છે. પક્ષીઓને પ્રતીકરૂપે નિરૂપીને લેખકે વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો ભેદ, એની કપટવૃત્તિ, દયા ઇત્યાદિ પાસાંને ખૂબીપૂર્વક નિરૂપ્યાં છે. વાર્તામાં ગીધ અને અન્ય પક્ષીઓ શિકારમાં થોડો જીવ હોવા છતાં એના મરવાની રાહ જોઈને બેઠાં છે. એ

માટે ચોકીપેરો ગોઠવે છે કે એ જીવતા શિકારને મર્યા પછી તરત કોઈ લઈ ન જાય પરંતુ કૂતરાઓ દ્વારા શિકારને બચાવીને એને મારવાને બદલે સહારો આપી બેઠો કરાય છે ને જીવને બચાવી લેવાય છે. અહીં એવા માણસોની ગીધવૃત્તિ દર્શાવી છે જે દેખાડા વધુ કરે છે. દંભી છે અને એક પ્રકારની લાલસાવૃત્તિ ધરાવે છે. સામે પક્ષે કૂતરા જેવા પ્રાણીમાં દયાળુવૃત્તિ દર્શાવી ગીધને કેવી રીતે પરાસ્ત કરવામાં આવે છે તે રૂપકાત્મક રીતે દર્શાવ્યું છે. દુર્વૃત્તિ સામે સદૃત્તિની જીત આપોઆપ થાય છે એવો સંદેશો પણ અહીં છે.

આખી વાર્તામાં ક્યાંય દલિત વિશેનો સીધો ઉલ્લેખ નથી પણ કચડાયેલા, દબાયેલા વર્ગને સંવાદો દ્વારા, પ્રતીકરૂપે આલેખ્યો છે. દા.ત. ગીધ શ્વાનને શિકાર હડપ કરવાની પેરવીથી કહે છે : તમે તો મરેલા પર નભનારા, પરંપરા તોડીને આમ જીવતાને હણો એ કેમ ચાલે ? (પૃ.૧૪૫) અહીં ગીધની દંભીવૃત્તિ ખુલ્લી પડી જાય છે. પશુ-પક્ષીનાં પ્રતીકો દ્વારા માનવ-માનવ વચ્ચેની માનસિકતાને ઉજાગર કરતી આ પ્રયોગાત્મક વાર્તા જુદી રીતે દલિત સંદર્ભ લઈને આવે છે.

માય ડિયર જયુની વાર્તા ‘જીવ’નું અહીં સહજ સ્મરણ થઈ આવે. વાર્તાસર્જક દશરથ પરમાર ‘શિકાર’ વાર્તામાં ગીધ, શ્વાન, ઉંદર, કાગડા જેવાં પક્ષી-પશુને પાત્રો બનાવી વાર્તા રચે છે એ કસોટીરૂપ છે. વાર્તાના અંત સુધીનો લેખકનો સંયમ, તટસ્થતાપૂર્વક વાતને સ્પષ્ટ કરવાની આવડત, એનું ભાષાકર્મ, સંવાદોમાં વ્યક્ત થતો કટાક્ષ ને ખાસ તો વાર્તાની આ પ્રકારની રચનારીતિ લેખકને અન્ય સર્જકો કરતા ઘણીબધી રીતે જુદા દરજ્જાના વાર્તાકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

‘ફરક તો પડે છે’ વાર્તામાં પણ ભેદભાવનું વરવું પાસું વ્યક્ત થયું છે. વાર્તાનું શીર્ષક જ હતાશાનું સૂચક બની રહે છે. વાર્તાનાયક જીવણલાલના પડોશી રાઠોડ ઘર ખાલી કરે છે. પોતાનું ઘર હોવા છતાં ખાલી કરીને અન્ય જગ્યાએ રહેવા જઈ રહ્યા છે એનું કારણ પોતે જે સોસાયટીમાં રહે છે ત્યાં અન્ય જ્ઞાતિના લોકોનો

પ્રવેશ. વાર્તાના આગળના ભાગમાં ખબર પડે છે કે પોતે અહીં રહેવા આવ્યા અર્થાત્ પોતાને હાલ જે સોસાયટીમાં ઘર મળ્યું છે એની પાછળ પણ મેલી રમત રમાઈ ગઈ છે. પોતે જે સોસાયટીમાં મકાન લેવાના છે એ બાબતે પોતાને ખૂબ નવાઈ લાગે છે. પોતે દલિત હોવા છતાં આવી સવર્ણોની સોસાયટીમાં પોતાને મકાન કઈ રીતે મળે એવો પ્રશ્ન પણ થાય છે. પરંતુ મકાનનો સોદો થઈ ગયા પછી જીવણલાલને ખબર પડે છે કે પોતે ક્યાં આવી પડ્યા છે. પોતે જેનું મકાન લીધું છે એ મકાન વેચનાર વ્યક્તિની દીકરી પાડોશીના છોકરા સાથે પ્રેમમાં પડી ને ભાગી ગઈ પરિણામે થતા ઝગડાથી ત્રાસીને એ પાડોશીનો બદલો લેવાના આશયથી એ વ્યક્તિ પાડોશીની સાન ઠેકાણે લાવવા જીવણલાલ પરમારને મકાન વેંચે છે. મકાન લીધા પછી ખ્યાલ આવે છે કે પોતાનો આ રીતે ઉપયોગ કરીને છેતરવામાં આવ્યા છે. પોતાને ઘરનું ઘર મળ્યું છે. એનું આશ્વાસન લઈ જીવણલાલની પત્ની મનોમન ખુશ થાય છે પરંતુ થોડા સમય પછી એની સામે ગેરવર્તન કરવામાં આવે છે. લોકો એની સામું જોઈ થૂંકે છે. જીવણલાલ પણ મંદિરના ઓટલે બેસવા જાય તો ત્યાં બેઠેલા લોકો ચાલવા માંડે. એની આવી અવગણના ઉપરાંત પોતાના છોકરાઓની પણ સોસાયટીમાં આવી જ અવદશા થતી જુએ છે.

હવે સોસાયટીમાં ઘણા દલિતો રહેવા આવ્યા છે પણ સમય જતાં દલિતો અહીંથી ઘર ખાલી કરવા માંડ્યા છે ને મુસ્લિમો ઘર ખરીદી રહેવા આવે છે. વળી એક ઓર પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનું આવે છે. તોફાનોની બીક લાગે છે. અહીં જે દલિતો રહેવા આવ્યા હતા એ પણ હવે ઘર ખાલી કરવા માંડ્યા છે. જીવણલાલ સિવાય બાકીના બધા લોકોનો એક જ મત છે કે અહીં ન રહેવાય. જીવણલાલ મક્કમ છે પણ પત્નીની જીદ અને બાળકોનું ભવિષ્ય ઉપરાંત પોતાને અંદરઅંદરથી થાય છે કે પોતે અહીં આવ્યો ત્યારે એ લોકો લઘુમતિમાં હતા અને હવે સમય એવો આવ્યો છે કે પોતે જાણે લઘુમતિમાં આવી ગયા છે. વાર્તાના અંત ભાગમાં

જીવણલાલનો હવે અન્ય જગ્યાએ ઘર શોધવાનો સંકેત દર્શાવીને સર્જકે જાતિવાદ વ્યક્તિમાનસમાં કેવું ઝેર ફેલાવી રહ્યો છે એ નિર્દેશ કર્યો છે.

‘ફરક તો પડે છે’ વાર્તામાં શીર્ષક જ સૂચક બને છે કે જાતિનો ફરક તો પડે છે પરંતુ અહીં વધુ એ ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે કે પોતાની સાથે કેવી છેતરપિંડી થાય છે ઉપરાંત નવા ઘરમાં આવ્યા પછી પોતાના પરિવાર સાથે લોકોનું વર્તન દા.ત. જીવણલાલના છોકરાઓ અન્ય બાળકો સાથે રમવા જાય ત્યારે- આ શું કરે છે ત્યા? આખો દિવસ ઢોરની જેમ રખડ્યા કરો છો? ચાલો, ભણવા બેસો.....એ લોકો તો સરકારનાં ભાણિયા કે’વાય. નહિ ભણે તોય એમના માટે તો નોકરીઓ તૈયાર જ છે.(પૃ.૧૫૮) કે પછી સોસાયટીની મીટિંગોની જીવણલાલને જાણ જ કરવામાં ન આવે. આ બધું અસહ્ય છે પણ તેમ છતાંય જીવણલાલ ત્યાં ટકી રહે છે.

વાર્તા શિક્ષિત વ્યક્તિ, એક નોકરિયાતને કેવી રીતે છેતરવામાં આવે છે એનું નહીં પણ વ્યક્તિની જાતિને આધારે અર્થાત્ જાતિને જ આધાર બનાવીને બીજા પર કેવી રીતે બદલો લેવાય છે અને એમાં દલિત જીવણલાલ કેવો ભોગ બની જાય છે એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. એનાથી વધુ વિચારણીય બાબત એ છે કે આ ચક્ર અટકવાનું નામ લે તેમ નથી. સવર્ણો પછી, દલિત ને દલિતો પછી મુસ્લિમો એમ એક પછી એકનો પ્રવેશ ને જ્ઞાતિ જોઈને જ એનાથી દૂર ભાગવું એમાં ક્યું પરિબળ કામ કરે છે? એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે. વાર્તાનાયકને પોતાને પણ અંતમાં જ્ઞાતિનો જ આધાર મળે છે ને ‘ફરક તો પડે છે’ એવી હારનું સૂચન થઈ જાય છે.

વાર્તામાં દલિત સંવેદનની સાથે સાથે જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિની વાડાબંધીને તાદૃશ કરીને લેખકે એક સાથે બે નિશાન સાધ્યાં છે. ક્યાં સુધી દૂર ભાગીશું એકબીજાથી? એવો પ્રશ્ન વાર્તા પૂરી કર્યા પછી ભાવકના મનમાં પડઘાયા કરે છે. વાર્તા માત્ર જીવણલાલના શોષણની કે છેતરાવાની નથી પણ ઉપેક્ષિત લોકોની જીવનછબીને

લેખક કેવી રીતે ચિત્રિત કરે છે અને એમાં જીવન તેમજ કલાનું કોતરણીકામ કેટલું સૂક્ષ્મ રીતે કરે છે એ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. દા.ત. કાળો કોશી અર્થાત્ જમાદાર તરીકે ઓળખાતા પક્ષીની ખાસિયત અને વાર્તાના મુખ્ય ઘટના સાથે એનું જોડાવું પ્રતીકાત્મક બની રહે છે. પક્ષીઓનો પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ કરીને ઘટનાને વેગ આપીને પાત્રની માનસિકતાને ઉપસાવી આપવામાં આ સર્જક નિપુણ છે એ નોંધવું રહ્યું.

‘છેહ’ વાર્તામાં દલિતને લાલચ આપી કેવી રીતે છેતરવામાં આવે છે તે નાનકડી ઘટનાના આધારે નિરૂપ્યું છે. વાર્તાની શરૂઆત પરોઢથી થાય છે. ડોસો-ડોસી ઘરમાં રહે છે. ડોસા શાંતિથી ઉંઘે છે. ડોશીને ક્યાંક જવાની ઉતાવળ છે ને હરખ પણ. ઘટના એવી છે કે રણછોડ માસ્તર શહેરમાં જવા વાસના લોકોને આમંત્રણ આપવા આવ્યા છે. ત્યાં કોઈ માઈ પધારવાના છે ને દર્શનના બહાને ભીડ એકઠી કરી પોતાની વાહવાહ કરાવવી છે. એ માટે ગામમાંથી ટ્રેક્ટરની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. કોઈ ખર્ચ કરવાનો નથી અને અરજ કરે છે કે થોડા ભાવિકો વાસમાંથી આવે એવું ગોઠવી આપો. ડોશી હડી કાઢીને વાસમાંથી બધાને બોલાવી લાવે છે ને માસ્તરની સૂચના મુજબ આઠ વાગ્યે ટ્રેક્ટર ઉપડશે એવી જાહેરાત કરાય છે. અહીં પાત્રનું ભોળપણ જોવા મળે છે.

ડોશી જલદી જલદી દૂધ લેવા જાય છે ત્યાં મેના એની જ રાહ જોઈને ઊભી છે. ડોશી સાથે દરરોજ કરતાં વધારે સારી રીતે વાત કરે છે. દૂધ આપતાં આપતાં દરરોજ કરતાં આજે મેનાની તપેલી પણ ડોશીના ગલાસને અડે છે. ડોશી જરા હાથ દૂર કર્યે જાય છે પણ મેના તપેલીમાંથી નજીકથી દૂધ રેડે છે. પૈસા આપવા દૂરથી હાથ લાંબા કર્યા ત્યાં પણ મેનાએ હથેળી નજીક લાવીને પૈસા લીધા. ડોશીને નવાઈ તો લાગે છે. એને ભૂતકાળમાં મેનાએ કરેલું ઉદ્ધત વર્તન પણ યાદ આવે છે. મેનાના વાડામાં એના પતિના કહ્યા મુજબ રીંગણાં લેવા જતાં ડોશીને આ જ મેના “હાય

હાય લી ડોહી! શરમ નહઅં આવતી માંય પેહતઅ? મારાં રેંગણાં અભડઈ માર્યા બધાંય.....”(પૃ.૧૬૫)નું કાળઝાળ રૂપ જોયું છે.

નક્કી થયા મુજબ ટ્રેક્ટરમાં જવા માટે ડોશી જાય છે. આખાય વાસના બધા લોકો કોઈને કોઈ બહાનું કાઢીને આવવાનું ટાળે છે. ડોશીને બધા પર ચીડ પણ ચડે છે. ત્યાં પણ મેના ડોશીની રાહ જોઈને જ ઊભી છે. પોતે ડોશીને હાથનો ટેકો દઈને ટ્રેક્ટર પર ચડવામાં મદદ કરે છે. અહીં પણ બધાંની વચ્ચે બેસવામાં ડોશીને નવાઈ લાગે છે. ડોશીને આમાં પણ માઈનો જ કોઈ પ્રતાપ હશે એમ લાગે છે. મેના એને પૂછે છે કે વાસમાંથી બીજું કોઈ ન આવ્યું? ત્યારે પણ ડોશી કહે છે “જવા દ્યો નં, મારી બૈ! રે હઅં એવા મં એવાં ગોબરા ન ગંધાતાં...”(પૃ.૧૬૭)

ઘરેથી નીકળતી વખતે ડોશા ડોશીને ન જવા વારે છે પણ ડોશીના મનમાં વાત બેસતી નથી. માઈ જ્યાં આવવાના છે એ મોટા મેદાનના ખૂણે ટ્રેક્ટર ઊભું રહે છે. ખૂબ ભીડ છે. ડોશી મુંઝાય છે. પોતાનું ઓળખીતું કોઈ નથી. થોડીવારમાં સામે સ્ટેજ પર માઈ આવે છે. માઈ ભાષણ કરે છે. ડોશી પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માને છે. માઈને કહેવામાં આવે છે કે આ સમારોહમાં ૨૫% થી વધારે સંખ્યામાં દલિતો હાજર રહ્યા છે. ફરી દલિતની તરફેણમાં માઈ પ્રશસ્તિકારક ભાષણ કરે છે. દલિતોને સમભાવથી જોવાની વાત કરે છે. માઈ દલિતો માટે નવો શબ્દ સમભાવી પ્રયોજવાનું કહે છે.

કાર્યક્રમમાંથી આવ્યા પછી ડોશી એમની જ વાતો કરે છે. રાત્રે આડા પડખે થાય છે ત્યાં પણ એ જ ઝળાંહળાં થતી લાઈટો, માનવમેદની તાદૃશ થાય છે. પોતે ટ્રેક્ટરમાં બેઠાં હતાં ત્યારે રસ્તામાં ટ્રેક્ટરમાં ગવાતું હતું એ જ ભજન સાંભળીને પોતે ગામના ઝાંપે જાય છે. ત્યાં આખા ગામની સ્ત્રીઓ ભજન ગાવામાં લીન છે. વચ્ચે માઈની છબી મૂકેલી છે પણ ડોશી આગળ વધે ત્યાં એને રોકવામાં આવે છે એટલું જ નહીં એને હડધૂત કરી કાઢવામાં આવે છે. મેના પણ કાળઝાળ થઈ

પગથિયાં પર ઊભી છે. ડોશીને ટ્રેક્ટરમાં વળતી વખતે ટ્રેક્ટરમાં રણછોડ માસ્તર અને મેના વચ્ચે થયેલ વાતનું સ્મરણ થાય છે. એમની વાતચીતમાંથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગામમાંથી આ એક ડોશી જ મળી? વીસ-પચ્ચીસ જણ તો લાવી શકાયા હોત. એ વખતે ટ્રેક્ટરના અવાજમાં બરાબર ન સમજાયેલી વાત ડોશીને હવે બરાબરની સમજાઈ ગઈ. માઈની અપેક્ષા મુજબ વાસમાંથી માણસો એકઠા ન થયા, ટ્રેક્ટરમાં ન આવ્યા એનો રોષ ડોશી પર ઉતારવામાં આવે છે.

વાર્તાના અંતમાં ડોશીની ઠઠ્ઠા-મશ્કરી કરાય છે જે એમનાથી સહન ન થતાં અત્યંત ગુસ્સે થઈ, પૂરી તાકાતથી હડી કાઢતા ઓટલા પર ધસી જાય છે. છબી વાળી ખુરશીને અડફેટે ચડાવે છે અને ઓટલાના ખૂણે બેસી રામાપીરનો હેલો ગાવાનું શરૂ કરી દે છે.

વાર્તાનો અંત ખૂબ રોચક છે. ડોશીને જે રીતે પોતાના કાર્યક્રમમાં ભીડ એકઠી કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે અને એમાં બર ન આવતા ધક્કે ચડાવાય છે ત્યાં સુધી તો બરાબર પણ અંત ભાગમાં આવતું સ્થિત્યંતર વાર્તાને, વાર્તાક્ષણને હળવી બનાવીને ધાર્યું નિશાન પાર પાડે છે.

છેહ એટલે દગો, છેતરવું- આ પ્રકારના કાર્યક્રમો અને એની પાછળનો હેતુ ભૂલી માત્ર ભીડ એકઠી કરી સ્વાર્થ સાધવાની વાત સાંપ્રત સ્થિતિને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. ગંભીર વિષયવસ્તુ ધરાવતી આ વાર્તા સર્જકના કુશળ દૃષ્ટિકોણથી હળવાશમાં પરિણમે છે. વાર્તામાં સંવાદો દ્વારા વ્યક્ત થતો દલિતો પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ નોંધવા જેવો છે. દા.ત. હાત હોનાનું હોય તોય ખાહડું તો પગમં જ ઘલાય, કાંય માંથઅ ન મેલાય, હમજ્યા? (પૃ.૧૬૬) ડોશી માટે બોલાયેલા મેનાનાં આ જ વાક્યો ગરજ પડે છે ત્યારે ડોશીને હાથ પકડીને ટ્રેક્ટરમાં ચડવામાં ટેકો કરે છે. અને અંતમાં ફરી ધાર્યું નિશાન પાર ન પડતા હડધૂત કરાય છે. અહીં શોષણ, સ્વાર્થ, ભોળપણ ઇત્યાદિ પાસાંઓમાં સર્જકકર્મ ખીલી ઉઠ્યું છે.

‘અસ્વીકાર’ વાર્તા દલિત કર્મચારી મંગળની સારપને દર્શાવે છે. વાર્તાનો આરંભ ચંદુલાલ હોસ્પિટલમાં દર્દી તરીકે દાખલ થયા છે ત્યાંથી થાય છે. પોતે અહીં કેમ આવ્યા એ યાદ કરે છે. પોતે મોર્નિંગ વોક માટે નીકળ્યા હોય છે ત્યાં સામે મળતો સફાઈ સેવક ગુડમોર્નિંગ કહીને બોલાવે છે પણ એની ચંદુલાલને ચીડ ચડે છે. પોતે પરાણે ગુડમોર્નિંગ કહે છે. ચંદુલાલ એને ઓળખતા નહોતા. અંધારામાં એનો ચહેરો પણ જોયો નહોતો પણ એ આ જ રીતે વહેલી સવારે બધાનું અભિવાદન કરતો. ચંદુલાલ એને જોતા ત્યારે પોતાનાં વિધવા શાન્તાફોઈ યાદ આવી જતાં. શાન્તાફોઈ એક બપોરે ખેતરે ભીખા માટે ભાત લઈને ગયેલાં તે પાછાં આવ્યાં જ નહીં. ભીખાની પણ કોઈ ભાળ મળી નહોતી. પોતે મોર્નિંગવોક માટે નીકળેલા ત્યારે સફાઈસેવક મંગળ જે એનું એ જ ગુડમોર્નિંગ કહીને અભિવાદન કરતો હતો તે ધીમાં સૂરે ભજન ગાઈ રહ્યો છે. પોતે થાક્યા છે. ઠંડીમાં પરસેવો વળી રહ્યો છે. ઘરમાં ગઈ કાલે બનેલી ઘટનાથી પોતે શુબ્ધ છે. હોસ્પેલમાં ભણતી પોતાની દીકરી સ્મિતા વાલ્મીકિ યુવક જોડે ભાગી જાય છે. પોતે સ્મિતાને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. શેરીમાં કોઈ માંગવવાળું આવે તો પણ પોતે ઊકળી ઊઠતા.

પોતાને વહેલી સવારનું વાતાવરણ યાદ આવે છે. મંગળના અવાજનું, પ્રભાતિયાનું સ્મરણ યાદ આવે છે ને પછી તંદ્રાવસ્થામાં સરી પડે છે. સાંજે આંખ ઉઘડે છે ને ત્યારે ખબર પડે છે કે મંગળ જ કચરો ભરવાની લારીમાં નાખીને ચંદુલાલને તાત્કાલિક હોસ્પિટલ લઈ જાય છે.

પોતે બચી ગયા પછી પણ મંગળ પોતાને હોસ્પિટલ લઈ ગયો એ સ્થિતિને વાર્તાનાયક સહન કરી શક્યા નહીં. પોતે નિર્ભીત દશામાં સરી પડે છે. એમાંય મંગળની ગરદન પર હાથ ફસાવતા હોય તેવો ભાસ થાય છે. મંગળની ગરદન દબાવતા હોય તેમ પોતે હાથ લંબાવે છે. મંગળના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતું તેમનું શરીર ધૂજવા માંડે છે ને જીવનના અંત તરફ ઢળી પડે છે.

પોતાની મરણતોલ દશામાં મદદ કરનાર મંગળનો ચંદુલાલ સ્વીકાર કરી શકતા નથી. મંગળનો સ્પર્શ નાયક માટે મરણસમાન નહીં પણ મૃત્યુનું કારણ બની રહે એટલી હદે ચંદુલાલના માનસમાં ભરેલી કહેવાતી અસ્પૃશ્યતા કેવી ઘર કરી ગઈ છે એ વાર્તાના અંતમાં બતાવ્યું છે. ચંદુલાલ પોતે મૃત્યુ પસંદ કરે પણ પોતાને બચાવનારનો અસ્વીકાર અને મંગળની મદદની ખબર પછી નિર્ભીત દશામાં પણ મંગળ તરફની એની નફરત દર્શાવે છે કે ચંદુલાલ પોતે મંગળની મદદને સ્વીકાર કરવા કરતાં મૃત્યુ પામે છે. ભી. ન. વણકરની વાર્તા ‘હરિ ઓમ્ શરણ’નું અહીં સ્મરણ થાય છે.

વ્યક્તિમાનસની આવી ઘોર માનસિકતાને દશરથ પરમારે સામાન્ય કથાનક દ્વારા ખૂબ સરળતાથી નિરૂપી છે. પોતાને બ્રોડમાઈન્ડેડ ગણાવતા ચંદુલાલ દલિતની વાત આવે ત્યારે બધાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દે છે. વાર્તામાં આવતો શાન્તાફોઈનો અને પોતાની દીકરીનો દલિત સાથેનો નાતો પોતે સ્વીકારી શકતા નથી. નાનપણમાં ભીખા સાથે ખેતરે જતા ચંદુને પોતાની મા ‘છાંટ’ લેવડાવતી એ સમજાતું નહીં પણ સમય જતાં એના માનસમાં અસ્પૃશ્યતાનાં મૂળિયાં કેવાં દૃઢ થઈ ગયાં છે એ દર્શાવીને લેખકે વ્યક્તિમાનસની નબળી બાજુને ચિત્રિત કરી છે.

‘બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો’ વાર્તાસંગ્રહ ખાસ તો એના વિષયવસ્તુની માવજત અને એની નિરૂપણરીતિને કારણે ગુજરાતી દલિત ટૂંકીવાર્તાઓમાં જુદો તરી આવે છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાં દલિત વાર્તાઓમાં સર્જકે આલેખેલ પાત્રો, શિક્ષિત લોકોની માનસિકતા, વાર્તાનું વિષયવસ્તુ, લેખકનું પ્રયોગશીલ વલણ તેમજ પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ ધ્યાન ખેંચે છે.

‘બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો’ વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થતાંની સાથે જ એને વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા પુરસ્કૃત કરાયો છે. આ સંગ્રહને વર્ષ ૨૦૧૨-૧૩ માટેના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી બે પારિતોષિકો મળ્યાં છે તો ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું

પણ વર્ષ ૨૦૧૩ અંતર્ગત નવલિકા વિભાગ અંતર્ગત શ્રેષ્ઠ પુસ્તકનું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે. આ સંગ્રહની ‘ગીધાનુભૂતિ’ વાર્તાનો હિન્દી અનુવાદ થયેલો છે જે ઇન્દિરા ગાંધી ઓપન યુનિવર્સિટીમાં એમ.એ. ના અભ્યાસક્રમમાં છે. ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના તૃતીય વર્ષ બી.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં પણ આ વાર્તાસંગ્રહ ૨૦૧૬થી સામેલ છે એ નોંધવું રહ્યું.

આ સર્જકની બંને સંગ્રહની દલિતવાર્તાઓ ઉપરાંત સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલી દલિત વાર્તાઓ નોંધીએ તો પુલ નીચેથી પસાર થવું, ફોટો, નંદુ, લવસ્ટોરી ૨૦૧૪ યાને અસ્પૃશ્યતા અખંડ છે, આપણી જાત અને ફૂલચંદ જાદવના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ વગેરે વાર્તાઓમાં દલિત જનજીવનની સમસ્યાઓ નિરૂપાયેલ છે.

‘પુલ નીચેથી પસાર થવું’^{૮૮} વાર્તામાં વાર્તાનાયકનું પુલ પાસેના મન મંદિર કેશ કર્તનાલયમાં જવું તેમજ નટુનું મળવું, આ એ જ નટુ છે જેનો પોતે વીસ વર્ષ પહેલાં ગામડાગામમાં આવેલી દુકાનમાં તુચ્છકારનો ભોગ બન્યા હતા. નાયકના મામાના ગામમાં આ જ નટુએ નાયકની ફજેતી કરી હતી એ નટુ આજે નાયકની શહેરની મોટી શોપમાં વાળ કાપવાનું કામ કરતા વર્કર તરીકે અથડાય છે. એ જ નટુ નાયક પ્રત્યે ભેદભાવ રાખે છે પરંતુ અહીં શહેરમાં નટુ મજૂરી કરે છે એ પોતાની શોપ નથી. માલિક દ્વારા નટુને ધિક્કારવામાં આવે છે એ વાર્તાનાયક જુએ છે. વાર્તાનાયક પોતે આને સાહજિક ક્રિયા ગણે છે પરંતુ નટુના મનમાં ઘર કરી ગયેલી અસ્પૃશ્યતા, ભેદભાવ એના વર્તનમાં દેખાઈ આવે છે.

‘પુલ નીચેથી પસાર થવું’ વાર્તા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત નવલિકાસંયય ૨૦૧૨માં સમાવેશ પામી છે.

૮૮. દલિતચેતના, તંત્રી : મનોજ પરમાર, કેબ્રુઆરી ૨૦૧૨

‘ફોટો’^{૮૮} વાર્તાનો અંત ફોટો ન પડાવી શકવાની મહેચ્છા પર પાણી ફરતું જોઈ શકાય છે. ખૂબ નાનપણથી ફોટો પડાવવાનો શોખ ધરાવતી નાયિકા અઢાર વર્ષની થાય છે ત્યારે ચૂંટણીપંચ દ્વારા આપવામાં આવતા ઓળખકાર્ડ માટે ફોટો પડાવવાનું બને છે પણ એમાં ફોટો બીજા કોઈનો આવે છે. ત્યારબાદ લગ્ન વખતે પણ છોકરાના મામાના અવસાનને લીધે લગ્ન સાદાઈથી પતાવાય છે. થોડા દિવસ પછી પતિને ફોટો પડાવવાનું કહે છે તો સામે મળે છે નર્ચો નકાર. એવામાં પોતાના વિસ્તારમાં કોર્પોરેટર સાહેબના હાથે રોડ વાળનાર સ્ત્રીઓને રેડિયમયુક્ત જેકેટ આપવાની વાત આવે છે. ત્યાંય જેકેટ ન મળવાને લીધે એની ઇચ્છા પર પાણી ફરી વળે છે. પ્રેસવાળા આવે છે ત્યારે પોતે સાસુનું જેકેટ પહેરીને વાળવાનું શરૂ કરે છે પરંતુ ફોટો પડાવતી વખતે પોતાને મોઢું દેખાય તેવો ફોટો નહીં પણ ઝાડુ વાળતી સ્ત્રીનો રેડિયમવાળું જેકેટ પહેરેલ સ્ત્રીનો ફોટો પાડવાનો છે. પોતે ફોટો પડાવવાની સ્થિતિમાં ઊભી રહે છે ત્યારે એને વાળવાનું ચાલુ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. વાર્તાના અંતમાં પોતે ઘૂંઘટ કાઢીને ગરબે ધૂમતી હોય તેમ ઊંધું ઘાલીને વાળવા મંડી પડે છે. એમાં એનો પ્રગટતો રોષ જોઈ શકાય છે.

આખી વાર્તામાં લેખકે નાયિકાની ફોટા બાબતની ઘેલછા ને એની ક્રિયાઓને હળવી શૈલીએ નાના નાના બનાવો દ્વારા નિરૂપી છે પણ વાર્તાના અંતમાં વર્ણિત ઘટના હથમચાવી નાખનારી છે. એક ફોટા માટે, એક સામાન્ય ફોટા માટે પોતાની થતી અવહેલના અહીં નિરૂપણરીતિને કારણે સર્જકનો વિશેષ બની રહે છે. નાયિકાનાં અરમાનો અને એનું કચડાવું, એની આર્થિક સ્થિતિ અહીં ફોટાની વાત દ્વારા વક્તાથી રજૂ થઈ છે. આ વાર્તાને દલિતચેતના દ્વારા આયોજિત વાર્તાસ્પર્ધામાં(૨૦૧૨)માં દ્વિતીય પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું.

૮૮. દલિતચેતના, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૨, પૃ.૩

‘નંદુ’^{૮૦} વાર્તામાં પ્રમોશન મળવાથી પહાડી વિસ્તારમાં નોકરી કરવા ગયેલ નાયકને ગેસ્ટહાઉસમાં રોકાવાનું બને છે ત્યાં નંદુ નામનો છોકરો માંડ બાર-તેર વર્ષની ઉંમરનો, નાયકને મદદ કરે છે. તે નાયકનું નાની નાની બાબતે ધ્યાન રાખે છે પણ વાતવાતમાં અંતે જેવી નાયકની જ્ઞાતિની ખબર પડે છે ત્યારે તરત એનાથી મોં ફેરવી લે છે. એ જાણે વાર્તાનાયકને ઓળખતો જ નથી એવા ભાવ સાથે દૂર રહે છે. સાવ સામાન્ય વાતમાંથી લેખક વાર્તાને દલિત વિચારધારા સાથે એવી રીતે ગૂંથે છે કે કટ્ટર જ્ઞાતિવાદ નાના કિશોરમાં પણ કેટલી હદે પ્રસરી ગયેલ છે તે જોઈ શકાય છે. આ વાર્તાસંદર્ભે મનોજ પરમારે કહ્યું છે કે, “જાતિ જાણ્યા પછી આવેલું નંદુનું આ પરિવર્તન આપણા દેશની એક વરવી વાસ્તવિકતા છે. આ ઘરેડ ક્યારે બદલાશે ? આવા દરેક પ્રશ્નો ભાવકમનમાં જાગે જ. વાર્તાનો અંત પણ પ્રશ્નાત્મક છે. વાર્તામાં નિરૂપાયેલું ગદ્ય સાથે જ સૂક્ષ્મ અને યાદગાર બની આવ્યું છે.”^{૮૧}

‘નંદુ’ વાર્તાને સ્વ. કલાબેન ત્રિવેદી દલિતચેતના શ્રેષ્ઠવાર્તાનું પારિતોષિક મળેલું છે તેમજ સુમન શાહ સંપાદિત “વાર્તા રે વાર્તા” પુસ્તકમાં એને સ્થાન મળ્યું છે એ નોંધવું રહ્યું.

“લવ સ્ટોરી-૨૦૧૪ યાને અસ્પૃશ્યતા અખંડ છે”^{૮૨} વાર્તાની શરૂઆતમાં નાયકને કોઈ છોકરા દ્વારા ડાયરી સોંપવામાં આવે છે. નાયક પોતે ઘરે જઈને ડાયરી મૂકી દે છે પરંતુ બીજા દિવસે નાયક પર છોકરાનો ફોન આવે છે અને નાયક ડાયરી ખોલે છે. ડાયરીના કેન્દ્રમાં જે અભય નામનો છોકરો છે એ નાયક માટે જાણીતો છે. એને લઈને પોતે જે વિસ્તારમાં રહેતા હતા ત્યાં ઉઢાપોહ પણ થયો હતો. વાર્તાનાયક ડાયરીનું અવલોકન કરી વિગતવાર વર્ણન કરે છે.

૮૦. દલિતચેતના, તંત્રી : મનોજ પરમાર, નવેમ્બર ૨૦૧૩, પૃ. ૧૬

૮૧. એજન

૮૨. એજન માર્ચ ૨૦૧૫

આ ડાયરી વાર્તાનાયકને એવી જ અપેક્ષાથી આપવામાં આવી છે કે પોતે લેખક છે અને એ વાંચીને યોગ્ય લાગે તેમ કરવાનું એમાં લખ્યું છે. લેખક ડાયરીના અમૂક ભાગ રદ કરીને અહીં અભય-આરતીના વીસેક દિવસના સહવાસની વિગતોમાંથી થોડી વિગતો આપે છે.

આરતી પટેલ જ્ઞાતિની યુવતી છે ને અભય હિન્દુ વણકર દલિત યુવક છે. બંનેએ કોર્ટ મેરેજ કરી લીધાં છે. લગ્ન કર્યા પછી જ્ઞાતિ અલગ હોવાને કારણે વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓ અને એમાં ભેળવવામાં આવતું રાજકારણ ડાયરીની સીલસીલાબંધ વિગતોમાં ઉઘડે છે. શીર્ષકમાં પ્રયોજાયેલા શબ્દો ‘અસ્પૃશ્યતા અખંડ છે’ નો ધ્વનિ વાર્તાના અંતે વાચકમનમાં પડઘાયા કરે છે. લેખકે ડાયરી અને ડાયરી બહારની વિગતો, શક્યતાઓ, કલ્પનાઓ વર્ણવીને દલિત સમસ્યાને ઉજાગર કરી છે. અહીં વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી ડાયરીની ટેકનિક લેખકના વધુ એક પ્રયોગાત્મક પાસાનો વિશેષ બની રહે છે.

‘આપણી જાત’^{૯૩} વાર્તા ‘સમાજમિત્ર’ સામાયિકના એપ્રિલ ૧૯૮૭ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી મૂળે ‘જાત’ વાર્તાની સુધારેલી વાચના છે જે પછીથી જૂન ૨૦૧૭માં દલિતચેતનામાં ‘આપણી જાત’ શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. અહીં દલિતચેતના સામાયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘આપણી જાત’ વાર્તાનો અભ્યાસ માટે આધાર લીધો છે.

‘આપણી જાત’ વાર્તામાં નાયકની માએ પોતે નાનો હતો ત્યારથી રામદેવપીરનો નેજો ચડાવવાની માનતા રાખેલી પરંતુ એ વર્ષો સુધી પૂરી થઈ શકી નથી. માની ઇચ્છા મુજબ માનતાનો પહેલો નેજો પોતાનો જ ચડે એવી ઇચ્છા સફળ થાય છે પરંતુ એ ઘટનાને અનુસંગે જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ વચ્ચેના કાવાદાવા અને સમસ્યાઓને લેખકે ખૂબીપૂર્વક આલેખ્યાં છે.

૯૩. દલિતચેતના, તંત્રી : મનોજ પરમાર, જૂન ૨૦૧૭, પૃ. ૩

આ વાર્તાને સમાજમિત્ર વાર્તાસ્પર્ધા ૧૯૯૭માં તૃતીય વિજેતા તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવી હતી તેમ જ દલપત ચૌહાણકૃત ‘વણબોટી વાર્તાઓ’ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ થઈ છે.

‘ફૂલચંદ જાદવના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ’^{૮૪} વાર્તામાં વાર્તાનાયક ફૂલચંદ જાદવ નાયબ મામલતદાર તરીકેના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા છે. એના માનમાં વિદાય સમારંભ અને જાદવસાહેબના પરિવારને આમંત્રિત કરાયા છે. રાત્રે ઘરે આવી ઉંઘ્યા બાદ ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં ભૂતકાળનું સ્મરણ, એમાં પોતાના બાપા, નોકરી, લોનના હપ્તા, મા-બાપના કરજના ખર્ચ જેવી કેટલીય સમસ્યાઓ નિરૂપીને લેખકે એના પૂર્વાર્ધ જીવનનો પરિચય કરાવ્યો છે.

વાર્તાનાયક સવારે ઊઠીને નિત્યક્રમ મુજબ તૈયાર થવા જાય છે ત્યાં પોતાને હવે ક્યાંય જવાનું નથી એ યાદ આવતા પોતે વહેલા રિટાયર્ડ થઈ ગયા હોવાનું લાગે છે. હવે સમાજસેવા કરવી કે પછી કવિતાઓ વાર્તાઓ લખી સમય પસાર કરવો, કોઈ ધાર્મિક સંસ્થા સાથે જોડાઈ જવું ઇત્યાદિ વિશે વિચારે છે પણ કંઈક જુદું કરવાના આશયથી પોતે દિવસો સુધી નિરાશામાં ડૂબેલા રહે છે પરંતુ નગરપાલિકાની ચૂંટણી આવતાં વિવિધ પક્ષો એમની પાસે નગરની સેવા અર્થે, માર્ગદર્શન અર્થે આવે છે પોતે ચૂંટાઈને આવ્યા પણ પછી હોદ્દાઓ સોંપવામાં આવ્યા ત્યારે પ્રમુખ તરીકે કે કોઈ કમિટીમાં પોતાનું નામ આવ્યું નહીં. પછીથી ખબર આપવામાં આવે છે કે પાલિકામાં એમનું નામ સફાઈ કમિટિમાં રાખવામાં આવ્યું છે. જાદવને ગુસ્સો આવે છે પણ પછી તરત પ્રમુખ દ્વારા જ્ઞાતિનો ઉદ્ધાર કરવાના બહાને પોતાની જ પેઢીમાંથી પૈસા ધીરવાનો ઉપાય બતાવીને સમાજસેવાને નામે તગડી કમાણીનો વેપલો કરાય છે. ફૂલચંદ યાદવ પ્રમુખ પાસે રીતસરના નમી પડે છે ને આ રીતે શરૂ થાય છે એમના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ !

૮૪. દલિતચેતના, તંત્રી : મનોજ પરમાર, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮

વાર્તા હળવી શૈલીએ રચાઈ છે. પોતાની આવડતનો લેખન, સમાજસેવા કે ધર્મસેવામાં ઉપયોગ કરવાને બદલે આખી જિંદગી બરાબર નોકરી કર્યા પછી પ્રમુખ દ્વારા કેવી લાલચમાં ફસાવાય છે અને પોતે કેવા એની ઝપટમાં આવી જાય છે એ વાર્તાકારે ચીંધી બતાવ્યું છે. દલિત વ્યક્તિનો ઉપયોગ કરી ચૂંટણી જીતવી, દલિતોને જ્ઞાતિપ્રમાણે સ્થાન, સફાઈ કમિટિમાં સ્થાન મળ્યા પછી એમાં વ્યક્ત થતી નાખુશી અને ફાયદાની વાત આવતા તુરંત ઢળી પડવું વગેરે પાસાંને વાર્તાકારે તટસ્થતાથી નિરૂપ્યાં છે. વાર્તા દલિત સમસ્યાને દર્શાવી વધુ એક ભયસ્થાન તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને એનું ભેદભાવયુક્ત પાસું ખુલ્લું કરે છે.

આમ દશરથ પરમારની વાર્તાઓમાં ઉપેક્ષિતોની વાત, ગ્રામપરિવેશનની વાત, શિક્ષિત પાત્રની વાત, દારુણ ગરીબી કે શોષણની વાત પૂરી પ્રૌઢતા સાથે રજૂ થાય છે. વાર્તાશૈલીની રીતે પણ એમની વાર્તાઓ અન્ય સર્જકોથી જુદી પડે છે. દા.ત. ડાયરીની ટેકનિક, પક્ષીઓનો પ્રતીક તરીકે વિનિયોગ વગેરે. એમની વાર્તાઓને મૂલવતા વિનોદ ગાંધીએ કહ્યું છે કે, “દશરથ પરમાર આ કે તે સાહિત્યના ચોકઠામાં પૂરાઈ રહે તેવા નહીં પણ વાર્તાનાં જ ચોકઠાંઓમાં બંધબેસતી રીતે ગોઠવાઈ જાય એવી વાર્તાઓના વાર્તાકાર છે.”^{૯૫} આ લેખક પ્રાદેશિક બોલી અને શિષ્ટમાન્ય ગુજરાતી ભાષા એમ બંને રીતે વાર્તાઓ લખે છે. દલિત સમસ્યાની વાત કરે છે ત્યારે શોષણની વરવી બાજુને બતાવી એનાં સારાં-નરસાં પાસાંઓને તટસ્થતાથી નિરૂપે છે. દા.ત. ફૂલચંદ જાદવના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ વાર્તા.

પોતાની વાર્તાઓમાં પક્ષીઓનો પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ કરી સંવેદનકેન્દ્રને ધારદાર રીતે રજૂ કરવું આ સર્જક માટે સહજ છે. વાર્તાનું કથનકેન્દ્ર, ટેકનિક ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ દશરથ પરમાર અન્ય સર્જકોથી જુદા તરી આવતા વાર્તાકાર છે એ

૯૫. શબ્દસૃષ્ટિ, તંત્રી : હર્ષદ ત્રિવેદી, માર્ચ ૨૦૧૪, પૃ. ૭૭

નોંધવું રહ્યું. વૈવિધ્યપૂર્ણ વિષયવસ્તુ અને વિષયવસ્તુની અસરકારક કલાત્મક અભિવ્યક્તિ એ સર્જકનો વિશેષ બની રહે છે. આમ આ વાર્તાઓમાં દલિત સંદર્ભ-સંવેદન રજૂ કરવામાં સર્જકે દાખવેલો કલાનિષ્ઠ અભિગમ સર્જકનું જમાપાસું બની રહે છે એ નોંધવું રહ્યું. દશરથ પરમારની વાર્તાઓમાં જોવા મળતું આધુનિક વલણ અને નવી નવી પ્રયુક્તિઓ અન્ય સર્જકોથી એમને જુદા પાડે છે. દશરથ પરમાર સાંપ્રત સમયમાં દલિત વાર્તાના સર્જક તરીકે પ્રતિબદ્ધ રહીને ગુજરાતી દલિત વાર્તાને સમૃદ્ધ કરી રહ્યા છે એ નોંધવું રહ્યું.
